

ШАБАЛА
Ярослав
МАЛЕОНЧУК
Галина

ФІЛЬВАРКОВЕ ГОСПОДАРСТВО НА ВОЛИНІ У XVI – XVII СТ.

м. Луцьк

У XVI – XVII ст. Волинь перебувала у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) (до 1569 р.), а згодом Речі Посполитої. Волинське воєводство, яке було створене в складі ВКЛ ухвалою Віленського сейму 1565–1566 рр., а з 1569 р. увійшло до складу об'єднаної литовсько-польської держави, обіймало переважну частину сучасних Волинської та Рівненської областей (без північної їх частини), північну частину Тернопільської і Хмельницької областей та південно-західну частину Житомирської області. Його площа становила 39 786 кв. км. [10; 18, 20]. Воєводство поділялося на 3 повіти: Володимирський, Луцький та Кременецький. Щодо чисельності населення Волинського воєводства на середину XVII ст. зустрічаються різні дані: 655 660 осіб (за О. Барановичем) [2; 19]; 769 987 (за М. Крикуном) [11; 235]; до 1 359 936 (за І. Ворончук) [4; 452].

Основою економічного розвитку Волині було сільське господарство. Воно було головним джерелом поповнення державної скарбниці та утримання державного апарату, війська. На початку XVI ст. роль аграрного сектора почала ще більше зростати у зв'язку з економічними процесами, що відбувалися у Західній Європі. Унаслідок Великих географічних відкриттів та колоніальних загарбань на західноєвропейський ринок відбувся великий приплив золота та срібла, що призвело до падіння цін на дорогоцінні метали та до стрімкого росту інфляції. Це, у свою чергу, спровокувало стрімке зростання цін (так звану «революцію цін»), особливо на продукти харчування і на хліб зокрема. В таких умовах для країн Східної Європи, у тому числі Литви і Польщі відкривалися нові перспективи вигідного експорту сільськогосподарської продукції на західноєвропейські ринки. Така ситуація призвела до помітної товаризації магнатсько-шляхетського господарства, стимулювало

розвиток фільваркових господарств, сприяло їх втягуванню у товарно-грошові відносини. З огляду на це східноєвропейські держави вдаються до реформ, покликаних забезпечити піднесення продуктивності аграрного виробництва.

Зокрема з цією метою в середині XVI ст. було здійснено аграрну реформу у ВКЛ, відому під назвою «Устава на волоки». З точки зору держави, як відзначив М. Грушевський, «се була ціла економічна революція, де ломили ся всі традиції, руйнували ся давніші форми сільського життя й господарства...»[5; 206]. Охопивши найважливіші сфери поземельних відносин, реформа також вплинула і на розвиток волинського села.

«Устава на волоки» була затверджена 1 квітня 1557 р. великим князем литовським і польським королем Сигізмундом II Августом. Акт містив 49 артикулів. Згодом, указами від 20 жовтня 1557 р., 20 травня, 20 червня і 20 жовтня 1558 р. до деяких артикулів були внесені зміни, доповнення і поправки. За задумом реформа мала охопити лише великокнязівські маєтності, проте її ідеї зацікавили й приватних власників, тому вона торкнулася практично всіх володінь незалежно від форм власності.

За «Уставою» всі землі, які входили до володінь великого князя вимірювалися з одночасною оцінкою якості ґрунтів. Найкращі орні землі мали відводитися під великокнязівські фільварки: «фільварки хочемо мати, щоб вони скрізь були заведені, причому якнайбільшого розміру, при кожних замках і дворах наших, крім тих, де б ґрунти погані, або неродючі були...», – зазначалося у документі [8; 143]. Решта землі розбивалася на однакові ділянки – волоки і ділилася між селянами з розрахунку одна волока на господарство. Селяни-«городники» отримували лише по 3 морги землі. Привілейовані князівські слуги, «бояри путні» могли отримати дві волоки. Волока ставала стандартною нормою для селянського наділу. За підрахунками дослідників її площа на території ВКЛ, у тому числі й на Волині, становила 21,72 – 23,89 га [3; 379]. Паралельно з поділом на волоки проводився обмір і опис ріллі та лісових масивів, призначених для вирубки під сільське господарство, здійснювалися роботи по землевпорядкуванню великокнязівських маєтків. Зокрема ліквідовувалося черезсмужжя та вирівнювання полів у

фільварках. Якщо для цього треба було зайняти частину приватновласницьких, або громадських земель, то вони прилучалися до фільварку, а власнику або громаді в якості компенсації надавалися інші ділянки. Таким чином, «Устава на волоки» стала важливою передумовою та стимулом для створення фільваркових господарств. На думку М. Грушевського цей документ «ставить цілею фільваркового господарства продукцію на продаж», оскільки «ціла Європа ставала ринком для панського фільварку» [6; 197–198].

На Волині аграрна реформа почала впроваджувалася у 60-х рр. XVI ст. насамперед у великокнязівських володіннях в Кременецькому та Ковельському повітах Волинського воєводства, у Ратненському та Любомльському староствах. Так за люстрацією 1564–1565 рр. у переважній частині сіл Любомльського староства попередня дворищна система селянського землекористування була ліквідована і селян було переведено на лани. Дворища залишалися лише в селах Полапи, Нудиже, Любохини, Кримне, Світязь та Шацьк [1; 78]. У приватних маєтках магнатів і шляхти почали інтенсивно створюватися фільварки.

Основні земельні ресурси та сільськогосподарські угіддя на Волині зосередилися в руках магнатів та шляхти. Так, у 1629–1640 рр. всього 10 родин князів землевласників тут володіли 51 169 димами – майже половиною наявних у Волинському воєводстві [16; 125]. Найбільшими з них були Заславські, Острозькі, Корецькі, Радзивіли, Сангушки, Любомирські та ін.

Прагнучи пристосувати своє господарство до нових економічних реалій та ринкових умов, намагаючись збільшити його прибутковість, магнати і шляхта продовжують створювати та зміцнювати свої фільварки. Фільварки являли собою багатогалузеві господарства на зразок хуторів або ферм, організовані не лише для утримання магнатських дворів та адміністрації, а для виробництва товарної сільськогосподарської продукції на внутрішній та зовнішній ринки. Головною робочою силою в них були селяни-кріпаки та дворова челядь. За підрахунками Р. Крикуна станом на 1629 р. у Волинському воєводстві функціонувало 1553 фільварки [11; 233]. Серед них, як стверджує Н. Яковенко, було 600–700 магнатських і шляхетських фільварків, якими управляла наймана адміністрація

[16; 291]. Цілком імовірно, що значна частина фільварків створювалася меншими землевласниками і управлялася ними особисто.

Переважна більшість фільварків була створена у приватних володіннях. Так, за даними А. Яблоновського у Волинському воєводстві під фільварки було відведено 1/3 приватних ланів [17]. Щодо державних земель, або королівщин, то, за даними джерел, фільваркових господарств в них було небагато. Зокрема за люстрацією королівщин Волині 1628 р. у Ковельському старостві було лише 6 фільварків (у селах Верба, Паридуби, Миляновичі, Ритковичі, Виживка та Нуйно), у Луцькому – лише в с. Кульчин та с. Гвідава, у Ратенському – при місцевому замку та в Дубечні [7; 162–164, 169].

Заснування фільварку та налагодження в ньому прибуткового товарного виробництва вимагало певних організаційних зусиль, матеріальних вкладень, забезпечення ефективного управління. Тому іноді землевласники вважали за краще віддати землі, відведенні під фільварок, в користування селянам за грошову оплату. Для прикладу, фільваркові землі в с. Коршів (8 волок) були поділені на морги (ділянки площею приблизно 0,57 га) і роздані не лише тяглим селянам, а й огороdnикам, за що встановлювалася щорічна оплата. В наслідок цього кожна з 10 родин огороdnиків отримали від 6 до 4,5 моргів, за що звільнялися від відробітків і сплачували по 10 грошей з морга [13; 128].

Частиною фільварків управляли самі власники, а частину здавали в оренду. Наприклад у 1595 р. Григорій Коширський уклав договір на передачу в оренду Абраму Шмойловичу і його дружині Риклі містечка Кошара і належних до нього присілків Кошар Старий, Кругель, Краснодуб'я, Городелець, двір і село Мезов і Мезову, селище Борзову Черемшанку «з чиншами грошовими, млинами, корчмами, шинками..., з даниною медовою, з митом, з боярами і з усіма людьми тяглими і нетяглими...» [13; 84–86]. У цьому ж році на подібних умовах князь Олександр Пронський передав в оренду «благородному пану Буркацкому и славному пану Абраму Шмойловичу, жиду Турейському и птомках их» місто і замок Локач з навколишніми фільварками та селами (Челевичі, Павловичі, Крухиничі та ін.) [13; 68].

Прагнучи збільшити прибутки, як власники, так і орендарі встановили додаткову панщину та повинності для селян. Особливо цим зловживали орендарі, які брали в оренду не лише фільварки, а й окремі села, навіть по кілька сіл і прагнули витиснути з них не лише кошти для сплати оренди, а й максимум додаткового прибутку для власного збагачення. Так, громада с. Ревушок Володимирського повіту скаржилася своєму дідичу Яну Загоровському на орендаря, який обтяжив їх непомірними роботами так, що вони «ніби на турецьких галерах неволю терплять». Селяни ремствували, що змушені відробляти по 5 днів панщини від зорі до зорі, у той час, як раніше відробітки були меншими, що орендар повідбирав у них поля і сіножаті, заборонив пасти худобу на двірських ґрунтах, самочинно збільшив роботи для жінок [14; 176]. Цікаво що на орендарів нерідко нарікали навіть землевласники, які здавали їм в оренду свої фільварки та села [14; 172].

Уявлення про господарство фільваркового типу дає опис Полонського двору князя Х. Радзивіла в інвентарі, датованому 1598 р. Господарський комплекс фільварку складали два скотні двори (5 хлівів для худоби і конюшня з хлівом), простора клуня. Згідно опису у клуні знаходилося 230 кіп жита, 132 копи вівса, 72 копи пшениці, 19 кіп ячменю, по стіжковій гороху та сіна. Такі великі запаси свідчать, що частина з них могла бути використаною для власних потреб, а частина призначалася для продажу. Згідно інвентаря до фільварку належало 6 волон і 28 моргів землі (понад 150 га), розділеної на 3 поля, 3 городи, сад з яблунями та грушами [13; 67–69]. Окрім того до Полонківського двору-фільварку належали сінокоси, вишневі та черешневі гаї, липовий ліс з пасікою в с. Оздів, ставки тощо.

На наш погляд, господарствами фільваркового типу були Чернечгородський, Поворський та Карасинський двори князя Р. Сангушка. Їхній опис зберігся в інвентарі, датованому 1578 р. За даними цього джерела сам двір у Чернечгородку складався з просторого будинку з кухнею, світлицею, коморою та кліткою, світлички з сіньми, «чорної ізби», двох конюшень під однією покрівлею, доброго хліва. В хліві утримувалося 11 корів і ялівон, 19 телят, 3

воли, 18 свиней, багато різної птиці. До двору також належав млин на одне колесо на р. Брусці, озера Глибоке, Обложе, Черцьке та Болоцьке [13; 18–19].

Дещо більшим був фільварок у Повороську. Він склався з просторого будинку «на столбах» з ганком, трьома світлицями та коморами. Біля будинку були пивниця, сирник, гридниця, маленька хатинка (можливо для прислуги). Господарський комплекс складали 5 хлівів, покритих соломною, дві конюшні, обора і старий хлів для худоби, клуня, тік. В хлівах утримувалося 9 дійних корів, 2 нетелів, 5 ялівок, 4 воли, 4 бики, 16 телят, 6 свиней, різна птиця. До двору належало 34 борти бджіл, млин, корчма. Окрім того, на полі було засіяно 15 мац жита, 4 маці вівса, 2 маці гречки та 2 маці ячменю. В лісі також пастухи доглядали понад 200 овець та кіз, 131 ягня і козеня [13; 49–50].

Карасинський двір теж був добре облаштований житловими та господарськими приміщеннями, забезпечений худобою та птицею (6 волів, 6 дійних корів, 2 бики, телята, свині з поросятами, кури, гуси). В стіжках зберігалось 30 кіп жита, поле було засіяне житом, вівсом, ячменем та гречкою. Крім того до фільварку належало 8 озер, 10 бортей бджіл, млин [13; 45]. Як бачимо у цих господарствах поєднувалися землеробство, тваринництво, різні промисли і їхні масштаби виходять за межі натурального господарства.

Щодо теренів «ратенсько-любомльського клину», то, як свідчить люстрація 1570 р., фільварків тут було небагато: в Любомльському старостві лише 5 (під Любомльським замком, в Запіллі, Римачах, Куснипах і Шацьку), а в Ратенському – 2 (під Ратенським замком та в Дубечні) [7; 41, 59]. Очевидно у поліських районах фільварків було менше, ніж у лісостеповій частині Волині, оскільки на Поліссі ґрунти менш придатні для землеробства, що звужувало галузеве спрямування фільваркового господарства. Однак, як свідчать джерела, у цих фільварках також спостерігається товаризація виробництва і частина продукції з них постачається на внутрішні та зовнішні ринки. Так, за даними люстрацій, де вказано кількість збіжжя з фільварків Любомльського староства, які сплавляли збіжжя до Гданська, у 1564 р. збут становив 60 лаутів

жита, 4 – пшениці, 5 – ячменю, 29 – вівса і 3 лашти гречки. Тобто усього – 101 лашт (за сучасними мірами близько 200 т). У 1570 р. він сягнув 136 лаштів, тобто зріс більше, ніж на 30%. Характерним є те, що в структурі експорту збільшилася кількість озимої пшениці, ячменю, вівса і гречки, тобто тих товарів, на які зростав попит на європейських ринках [6; 199].

В останній чверті XVI – першій половині XVII ст, як зазначав М. Грушевський, «хліборобство на вивіз, фільваркове господарство в ширших розмірах, з своїми приналежностями опановує Волинь» [6; 210]. Волинські магнати і шляхта нарощують експорт зернових, особливо озимої пшениці до Європи. Як свідчать реєстри збору водяного мита на Влоцлавській митниці, у 1575–1776 рр., князь К. Острозький переправив до Гданська 140 лаштів пшениці, С. Збаразький – 98, князі Чорторийські – 57 лаштів. Очевидно фільваркові господарства існували і на церковних володіннях. У цьому ж документі зазначено, що Вікторин Вебицький «луцький єпископ» у 1575 р. відправив до Гданська 121 лашт пшениці, а у 1576 р. – 65 [15; 163].

Оскільки фільварки були багатогалузевими господарствами, то окрім зерновиробництва у них вирощували худобу, розводили рибу, які збували як на внутрішніх, так і зовнішніх ринках. Так документи зафіксували, що у 1632 р. через м. Володимир з маєтків князя Ю. Заславського переганяли велику партію волів (100 голів), а у 1640 р. з маєтку Валеріана Подгорецького в с. Качин з присілками переправляли 200 волів доЛукова, «албо и далее», де можна було вигідніше продати [15; 305, 309]. У 1614 р. княгиня Анна Ходкевичівна Корецька перевозила через Володимир до Любліна 24 бочки риби на підводах [15; 254].

В умовах активізації внутрішнього та зовнішнього ринків волинські магнати і шляхта намагаються збільшити у своїх господарствах обсяги виробництва товарної продукції. Для цього їм потрібно було якомога більше землі і дармової робочої сили селян. У зв'язку з цим зростає господарська цінність землі і, відповідно, збільшуються рентні платежі за неї, відбувається значно ширше впровадження відрібткової ренти. У цьому контексті цілком ло-

гічним є висновок М. Грушевського про те, що «фільваркове господарство на Волині в першій половині XVII ст. доходить значних розмірів, несучи за собою й свої атрибути: зріст панщини, роздроблення ґрунтів і т. п. Панщина доходить і чотирьох і п'яти днів на тиждень» [6; 211]. Наприклад в селах Острозької волості, які належали О. Острозькому, за даними ревізії 1620 р. селяни змушені були працювати 3 дні взимку (від посіву озимих до весняної оранки) і щодень, крім понеділка влітку [12; 218]. У 30 – 40-х рр. XVII ст. в середній частині Волинського воєводства панщина сягала 5 – 6 днів на тиждень від лану, навіть городники відробляли по 3 дні на тиждень [9; 147].

Таким чином, одним із характерних явищ соціально-економічного розвитку волинського села у XVI – XVII ст. було інтенсивне зростання магнатського, шляхетського та церковного землеволодіння. Активізація товарно-грошових відносин прискорила становлення фільваркових господарств. Товаризація аграрного виробництва тісніше пов'язувала його з внутрішнім та зовнішнім ринками, що сприяло піднесенню продуктивності та ефективності сільського господарства в цілому і особливо у фільварках, які ставали основними виробниками та постачальниками продукції на експорт. Оцінюючи в цілому роль та значення фільваркових господарств, варто зазначити наступне: з одного боку вони мали прогресивне значення, оскільки модернізували старі феодальні відносини, руйнували феодальне, натуральне в своїй основі господарство, дали поштовх для розвитку сільського господарства й економіки краю в цілому; однак, разом з цим, зміцнення фільваркової системи господарювання негативно вплинуло на становище основної маси селянства, оскільки цей процес супроводжувався обезземеленням та закріпачення селян, ростом різного роду рентних платежів, що погіршувало умови їхнього господарювання, призводило до втрати ними особистої та економічної свободи, погіршення матеріального становища.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА:

1. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела з історії Любомльщини XVI – XVII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині*. Вип. 25. Луцьк, 2007. С. 76 – 80.
2. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське Воеводство. Київ, 1931. 155 с.
3. Ворончук І. О. «Волочна поміра» 1557 р. *Збірник наукових праць НДІУ МОН України*. Київ, 2007. Т. 14. С. 362–379.
4. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 712 с.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ, 1994. Т. 5. 1998. 687 с.
6. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ, 1995. Т. 6. 1998. 667 с.
7. Жерела до історії України-Руси / Видано під ред. М. Грушевського. Т. 7. Львів, 1903. 415 с.
8. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2013. 1056 с.
9. Історія українського селянства. У 2 т. Т. 1 / НАН України, Ін-т історії України; авт. кол.: О. В. Андрощук, В. К. Баран, А. В. Блануца [та ін.]; ред. рада: В. М. Литвин (голова) [та ін.]. Київ: Наук. думка, 2006. 630 с.
10. Крикун М. Г. Кордонні й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI–XVIII ст. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях*: Статті і матеріали. Львів, 2012. С. 13–24.
11. Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у другій чверті XVII ст. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях*: Статті і матеріали. Львів, 2012. С. 223–236.
12. Опис Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упор. В. Атаманенко; Редактор Л. Винар. Острог, 2004. 384 с.
13. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. Т. 1. Київ, 1848. 717 с.
14. Селянський рух на Україні (1569–1647). Збірник документів і матеріалів. Київ, 1993. 534 с.
15. Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття. Волинь і Наддніпрянина. / Упоряд. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. Київ: Наукова думка. 1990. 406 с.
16. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Київ, 2008. 472 с.
17. Zrodla dziejowe. – T. XIX Polska pod wzgledem geograficzno-statystycznym. T. VII / Ziemia Ruskie. Wolyn i Polole, opisane przez Aleksandra Jablonowskiego/ Warszawa, 1889. S. 55.